

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1920»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.5.394>

*Віктор Савченко**

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ЧЕРВОНОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ОДЕСІ (4–8 ЛЮТОГО 1920 Р.)

Анотація: У статті розглядаються суперечливі події лютого 1920 р. навколо боротьби за Одесу між «білими» та «червоними» окупантами. Розглядаються причини невдалої «білої» оборони Одеси 4–8 лютого 1920 р., особливості «лівого» повстання та перехоплення влади в місті. Вперше аналізується роль частин УГА та генерала Сокири-Яхонтова в «одеських» подіях, конкурентна боротьба серед повстанських центрів, що склалися в Одесі. Одною з головних причин втрати білогвардійцями Одеси став брак мотивації, розгубленість, відсутність авторитетного керівництва. Військові накази були суперечливими та запізнювалися, що породжувало суцільний хаос в обороні. Населення великого міста було критично налаштовано до білогвардійців і, в той же час, не «горіло бажанням» приймати диктатуру більшовиків, які скористалися непорозумінням у ворожому таборі, «нейтралітетом» частин УГА та довірливістю тимчасових союзників з табору боротьбистів, боротьбистів, анархістів.

Ключові слова: Одеса, УГА, РСЧА, білогвардійці, «ліві» інсургенти, повстання, евакуація

Вступ. Сьогодні, коли наші справи та плани, в тому числі й наукові, визначає героїчна боротьба українського народу проти російських агресорів, коли процеси декомунізації та дерусифікації змінюють старі історичні «забобони», особливий інтерес представляє аналіз повзучої російської колонізації України, що розтягнувся на століття. У представленій статті розглядаються події, які на 70 наступних років вплинули на долю Півдня України, події в яких не тільки проявилися brutальні імперські традиції «країни рад», а й відбивався історичний програш «білого» російського імперіалізму, який намагався за будь яку ціну зберегти «велику і неподільну». Цей епізод нашої історії цікавий не лише тим, що у вирішальній сутичці зіткнулися два імперських шакали – «білий та червоний» (росіяни тоді воювали між собою), а й тим, що в ході цієї боротьби в Одесі проявилися українські сили, що прагнули державної незалежності України. Під час цієї боротьби проявилася ознака «червоної» диктатури, у вигляді політичних маніпуляцій, brutальної омани населення та власних «союзників». У 1920 р. Україна не змогла зберегти свою незалежність, але була збережена ідея самої боротьби за волю.

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: Lanjeron15@gmail.com

Огляд літератури та джерел. На жаль, унікальний «одеський» епізод українських визвольних змагань опинився поза увагою більшості українських істориків, тільки в кількох публікаціях побіжно згадується одеська «катастрофа» білогвардійців¹. У той же час в мемуарній літературі збереглося багато вражень від цієї «катастрофи» лютого 1920 р.² Особливо цінним, і ще малодослідженим українськими істориками, є змістовне джерело «Денник Начальної Команди Української Галицької Армії», в якому висвітлені особливості руйнації цього, колись могутнього, військового утворення³.

Виклад основного матеріалу. В січні 1920 р. підпільники отримали від «червоного Центру» наказ готувати повстання проти білогвардійської влади в Одесі⁴ в момент штурму міста військом РСЧА (вважалося, що РСЧА вийде до Одеси вранці 5 лютого 1920 р.). Але організувати повстання в місті було вкрай важко, бо «біла» контррозвідка арештувала більшість діячів «військово-революційного повстанського штабу Одеського губкому КП(б)У» (з лідерів більшовиків на волі залишився «миколаївський товариш» С. Інгулов (Рейзер), який не користався впливом у місцевих підпільників, і Ф. Конюшин)⁵.

«Штаб» вже не був центром підготовки повстання, окремі «групи», що були створені «штабом», опинилися без загального керівництва, бажали на свій розсуд проводити експропріації по місту та залучали до свого складу «бандитів». 4 лютого «кримінальники» вбили двох «білих» офіцерів. Постріли на вул. Прохоровській були сприйняті як сигнал до повстання⁶. Кілька сотень «лівих» інсургентів намагалися зайняти одеський район «Молдаванка», нападали на відступаючі з міста обози, грабували їх, вбивали офіцерів і поліцейських. У цей момент «біла» влада, за допомогою зведеної офіцерської дружини, «малоросійського партизанського селянського загону» отамана І. Струка та кількох броньовиків, зуміла загнати «лівих» у підпілля, бл. 40 інсургентів було страчено або загинуло під час сутичок. Провал «першого» повстання привів до того, що з ревкому надійшов наказ, відкласти виступ через те, що РСЧА ще не підійшла до міста.

Хоча білогвардійцям на певний час вдалося опанувати ситуацією в Одесі, з настанням темряви у місті починалася стрілянина. 4-5 лютого «червоні» намагалися прорватися «на Одесу», але у селах Миколаївка та Демидово-Лукашове 2-а бригада 45-ї стр. дивізії РСЧА (дивізія І. Якіра) була розгромлена «білими» частинами генерала Бредова, які відходили на

¹ Раковський М.Ю., Шкляєв І.М. У революційні часи (1917-1920 рр.). *Історія Одеси*. Одеса: Друк, 2002, С. 273-316; Филипенко А. Українська Галицька армія і «Одеська трагедія». *Південний захід. Одесика*. 2006. № 1. С. 80-89; Чіркалов О.С. Одеська евакуація військ (сил) «білого» руху та цивільного населення в лютому 1920 року. *Военно-історичний вісник*. 2020. Т. 35. № 1. С. 113-130.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ: Україна, 1995. 206 с.; Шульгин В. «1920». *Азбука*. Одеса: Оптимум, 2000. С. 5-145; Штейман Ф. Отступление из Одессы. *Архив русской революции*. Т. 2. Москва: Терра, 1991. С. 87-97; Варнек П.А. Эвакуация Одессы Добровольческой армией в 1920 году. *Гражданская война в России: Черноморский флот*. Москва: АСТ, 2002. С. 240-258; Латышев С. Эвакуация кадет из Одессы в 1920 году. *Гражданская война в России: Черноморский флот*. Москва: АСТ, 2002. С. 259-268.

³ Денник Начальної Команди УГА. Нью-Йорк: Червона калина, 1974. 364 с.

⁴ Білогвардійська влада в Одесі була встановлена 24 серпня 1920 р. Одеса стала центром так званої «Новоросійської області», яка вважалася ген. Денікіним частиною примарної «єдиної Росії». Військовим диктатором став «Головноначальствующий Новорос. обл.» ген. Шиллінг.

⁵ В огне гражданской войны. Сб. документов и материалов. Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. С. 347-350, 464.

⁶ Одесские новости (Одесса). 1920. 4 февраля.

ст. Роздільна. Англійський лінкор «Аякс», що стояв на одеському рейді, обстріляв місця скупчення частин РСЧА⁷. 4 лютого генерал Шиллінг підписав наказ про початок евакуації Одеси⁸ на антантівські кораблі та кораблі місцевих морських компаній. Начальник гарнізону Одеси полковник Стессель був призначений комендантом укріпленого району, на нього було покладене утримання міста під час евакуації, штаб оборони очолив полковник Мамонтов. Але в місті були тільки «штаби», погано організовані «загони»⁹ та одеське «кофейне офіцерство», що не бажало воювати. «Білі» були деморалізовані поразками та налаштовані до «втечі за кордон», популярності набули спекуляція та здирництво. Ф. Штейнман зазначав, що підготовка оборони міста «...йшла надзвичайно мляво: за півтора місяці справа оборони фактично не посунулася. Між штабом оборони та штабом самооборони не було жодної узгодженості дій, навпаки, обидва штаби часто працювали один проти одного. ...була ще можливість організувати оборону самої Одеси, бо в ній було близько 80 тисяч озброєних людей (перебільшення, мова може йти про 20–25 тис. «білих» – *авт.*), здебільшого офіцерів. Але вся ця збройна маса була позбавлена будь-якої організації...»¹⁰.

Бачачи неможливість евакуювати великі військові з'єднання морем, генерал Шиллінг наказав головним «білим» частинам (частини генералів Бредова і Промтова, 14–15 тис. багнетів і шабель, загальне командування генерала Бредова), що прикривали Одесу зі сходу і півночі, відступати на лінію Дністра, відмовившись від оборони міста: «до Одеси я, штаб корпусу і 5-а піхотна дивізія підійшли 24 січня (6 лютого н.с. – *авт.*), коли вже закінчувалася евакуація міста й останні пароплави були переповнені вщерть. У місті цього дня, мабуть, жодних інших військ, крім невеликих частин, що становили внутрішню охорону його (загін полковника Стесселя), вже не було. Корпус же цього дня, з настанням сутінків... залишив місто та попрямував до переправи біля села Маяки...»¹¹.

6 лютого генерал Шиллінг вирішує втекти до Севастополя на пароплаві «Анатолій Молчанов». Свою втечу він виправдовував тим, що «англійське командування» запевнило його в тому, «що вони забезпечать евакуацію морем офіцерської організації міста та Державної варті... Полковнику Стесселю вказувалося, що у разі потреби залишити місто, офіцерів і варту організовано направляти до порту для посадки на судна за вказівкою англійського командування. Тили ж військ та установи, що перебувають у межах міста, відразу відправляти на Маяки». Генерал Шиллінг згодом так виправдовував свій вчинок: «начальник британської місії пропонував мені, зважаючи на... опір українців, що вони утримають Одесу, передати владу останнім. На це я вказав, що утримання міста українцями, які не мають реальної сили, – одні розмови, але що у випадку, якщо англійці гарантують вивезення наших поранених, хворих, сімейств та інше, а українці не вдадуться

⁷ Павлов Н. На Деникина. 45-я на деникинском фронте. *История 45-й Волинской краснзнаменной стрелковой дивизии*. Т. 1. Боевой период. Киев: Политотдел 45-й див. 1929. С. 119–126

⁸ Одесские новости (Одесса). 1920. 5 февраля.

⁹ Загін «Священного обов'язку», «Одес. загін самооборони німців-колоністів»; «Загін Союзу Відродження Росії», «1-й Одес. партизан. батальйон 1-го офіцер.-добровіл. полку», «Загін особ. призначення», «Робітничо-офіцерський загін» «Ударний батальйон Громадський комітет у оборони», «Старообрядницький батальйон» та ін.

¹⁰ Штейнман Ф. Отступление из Одессы... С. 87.

¹¹ Промтов М. Еще о Бредовском походе. *Часовой* (Париж). 1934. № 125–126 (Май). С. 22.

до ворожих проти нас виступів, від передачі влади я не відмовляюся»¹². У рапорті на ім'я генерала Денікіна генерал Шиллінг вказував, що увечері 5 лютого він видав наказ, про підпорядкування всіх «білих» частин в Одесі генералу Сокирі-Яхонтову¹³. Свідок тих подій В. Шульгін згадував, що генерал Шиллінг передав владу «галичанам» (що полковник Стессель підкорився цьому наказу)¹⁴, що В. Сокира-Яхонтов «невідомо звідки взявся і не мав ніяких сил (триста галичан, та й ті знаходилися по шпиталях) і явно викликав недовіру у всіх...»¹⁵. Але в дійсності, чи був В. Сокира-Яхонтов «командуючим УГА», зміг перебрати владу над Одесою та одеським «білим» гарнізоном, то питання... (треба визнати, що й автор цієї статті 25 років тому писав про Сокиру-Яхонтова, як про «командуючого УГА»). Скоріш за все не був, і не зміг..., а вся «міфологія» пішла від «кострубатої» доповіді Шиллінга, яку він написав через три тижні після подій, знаходячись під градом звинувачень у «зраді».

Існують свідчення про те, що В. Сокира-Яхонтов створив в Одесі якийсь «Український комітет», від імені якого він вів переговори з головою англійської військової місії, причому, під час переговорів «комітету» було запропоновано формувати українські полки та перебрати військове командування в одеському регіоні, обіцяно, що англійський флот допоможе «своєю могутньою артилерією»¹⁶. За свідченнями О. Удовиченка в одеському регіоні тоді перебувало «до 20 тис. українських вояків» з УГА та повстанського загону І. Струка, враховуючи полонених з армії УНР: «Всі українські вояки готові були стати на оборону Одеси, але при одній умові – створення українського корпусу з українським командуванням, щоб битися за Україну»¹⁷. Денник УГА свідчить, що «українці в Одесі задумують зробити переворот в Одесі та перебрати в свої руки владу»¹⁸. Цікаво, що на початку лютого 1920 р. вже «з Відня доносили» фантастичну інформацію «...що Українці перейняли від Денікіна Одесу»¹⁹.

Такі данні про «українських вояків» були перебільшенням у декілька разів – українських вояків в Одесі та околицях було бл. 3 тис. осіб, але половина з них перебувала у шпиталях, бо хворіла на тиф. Частини III-го Корпусу УГА були далеко від Одеси, в районі Тирасполя. Виходячи з документів «Денника Начальної Команди УГА», у січні 1920 р. в Одесі сили УГА були значно скромніші: «Летунська сотня, кольона особових авт, Збірна Станція, дві лічниці ...заложено Пресову Кватиру (Бюро друку)»²⁰. Зрозуміло, що у лікарнях УГА могли лікуватися сотні «галичан», у той же час сила «українського війська» гуртувалася в «Збірній Станції галицьких полонених», яка була створена, як центр формування нових частин «Окремої бригади/дивізії» з, так званих, «італійських полонених» (полонених, що

¹² Гражданская война в России: Оборона Крыма. Москва: АСТ, 2003.

¹³ Сокира-Яхонтов Віктор (1874–1938) у 1918 в армії Української держави, наприкінці 1918 – на початку 1919 – в частинах «диктатора Одеси» О. Гришина-Алмазова. В істор. літературі поширена версія про те, що він «наказом Денікіна призначений командуючим Галицької армії», але, це не підтверджується в документах УГА, скоріш за все він командував структурою, що тільки формувалася в Одесі, як бригада/ дивізія з українців, котрі поверталися з полону I-ї світової війни.

¹⁴ 26 листопада 1919 р. УГА увійшла до складу «військ Новоросії» армії Денікіна, частини УГА залишилися в Умані, Балті, Бірзулі, Тирасполі.

¹⁵ Шульгін В. «1920»... С. 182.

¹⁶ Филіпенко А. Українська Галицька армія і «Одеська трагедія»... С. 83.

¹⁷ Удовиченко О. Україна у війні за державність... С. 146–147.

¹⁸ Денник Начальної Команди УГА... С. 162.

¹⁹ Денник Начальної Команди УГА... С. 188.

²⁰ Денник Начальної Команди УГА... С. 207.

поверталися із Західної Європи через одеський порт). Для формування подібних «нових частин» представники Антанти обіцяли надати «зброю та одяг». У той же час командування УГА пропанувало «доповнити» ці частини «німецькими колоністами з Херсонської губернії». Очолив «одеських галичан» комендант «Збірної станиці» та старшина зв'язку УГА при Штабі Військ Новоросійської області отаман В. Оробко (колиш. комбриг УГА). Від командування УГА він «...дістав вказівки, що – на случай українського перевороту в Одесі – Галицькі частини, які там знаходяться, мають виступити активно, а на случай більшовицького – всі галицькі частини в цілості мають заховуватися пасивно»²¹.

Переговори в Одесі з представниками Антанти та генералом Шиллінгом вів не «самопроголошений» В. Сокира-Яхонтов²², а керівники УГА (Начальний вождь (командувач) генерал О. Микітка та командуючий штабу УГА генерал Г. Ціріц). Спочатку планувалося, що частини УГА передислокують і ними «закриють» одеський фронт зі сходу та будуть вести оборону проти РСЧА по лінії Балта – Херсон – Миколаїв. Скоріш за все (у перших числах лютого 1920 р.) «оборона Одеси», за пропозицією представників Антанти, покладалася на УГА. Але реалізація цих планів запізнилася, бо до початку лютого 1920 р. частини УГА не зайняли нових позицій, а вже 4 лютого було вирішено, що УГА «нездібна до якоїсь бойової акції» та буде відступати за Дністер, на румунську територію. Командування вирішило, що відступ до Румунії стане доказом того, що УГА «не була ніколи і не буде зряддям більшевицького правительства». «Зрадником української справи» було проголошено всякого бійця УГА, який «самовільно остає на місці, а не йде по вказівкам Начальної Команди, яка приказала перехід Української Галицької Армії в Румунію»²³.

5 лютого було організовано одеський Обласний Військово-революційний комітет (ОВРК) для «підготовки нормального радянського устрою», «шляхом угоди всіх партій, які очолюють революційний пролетаріат та селянство» (тоді звернення ОВРК підписали лідери одеських більшовиків, лівих есерів-борьбистів і боротьбистів). Керівництво ОВРК (на 5 лютого 1920 р.) складалося з комуніста С. Інгулова та боротьбиста В. Арнаутова. Того ж дня з'явився Наказ № 1 ОВРК, що проголошував «відновлення радянського ладу» та зазначав, що ОВРК бере на собі «всю військово-політичну та адміністративну владу» в місті²⁴. Але, це були тільки заяви, реальна сила інсургентів ще підлягала іншому «комітету».

6 лютого була створена повстанська «Рада п'яти» «Ревком п'яти» («Валентин» Вайнштейн (Вайнтруб) – голова, «Ваня Окунь» – Степан Шахворостов, Давід Дубровін, «Максімчик» Шехтер, «Яша Йолка»), склад «ради» був «не погоджений з ОВРК..., не мав бажання нікому підлягати»²⁵ (у спогадах вказується й інший склад «ради п'яти», крім «Валентина» та «Вані» вказувалися: Льова Паціорник (Зінов'єв), Мишка Ходоров, Ашкінадзе). «Рада п'яти» утворила свій «Тимчасовий штаб» повстання: «Ваня Окунь» – начальник штабу та командир «штурмового батальйону», М. Аверов (Драк) – політкомісар, Аркадьєв (Бенедіктов) – керівник оперативної частини, Миронов (Носончук) (представник

²¹ Денник Начальної Команди УГА... С. 182.

²² Цікаво, що фахівець з історії «офіцерського корпусу» Я. Тинченко у біографічній довідці В. Сокири-Яхонтова жодним словом не обмовився про його «одеське командування» лютого 1920. В: *Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)*. Кн. 1. Київ: Тетора, 2007. С. 416-417.

²³ Денник Начальної Команди УГА... С. 185-194.

²⁴ Держархів Одеської області (ДАОО). Фонд листівок № 148.

²⁵ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230. Арк. 5.

борьбистів), М. Чорний (представник анархістів)²⁶. Цей штаб «збирав незадоволених», у тому числі «колишніх червоноармійців і червоних курсантів», що напівлегально мешкали в Одесі («окремі курсанти претендували на лідерство у штабі»), займався «залучення денікінських солдатів» (такий собі «білий» полковник Голованов обіцяв долучити до повсталых караульний батальйон, на бік повстанців перейшла рота)²⁷.

Представники «штабу» проводили агітацію серед прибулих з Франції та Італії колишніх військовополонених, серед яких «панував демократичний дух, частково проти денікінців», підтримували зв'язок з матросами кораблів (з «підпільним морським комітетом»), з метою перешкодити «білій» евакуації. Вів штаб і перемовини про скоординовані дії «з кримінальним світом Молдаванки». Так, «Чорний» залучав потенціал бандитів до повстання та «захоплення обозів». Під час «жарких дебатів» бандити погрожували вбити начальника штабу «Ваню»²⁸. Виходячи з мемуарів, можна зробити висновок, що саме цей «штаб», а не ОВРК очолив повстання в Одесі 6-7 лютого 1920 р.

Якими силами могли керувати «лівачі» на початку лютого 1920 р.? В одеському підпіллі діяло лише 150 комуністів і комсомольців, хоча в Одесі за денікінського режиму проживало бл. 2,5 тис. «колишніх» більшовиків і комсомольців. Загін нечисленної партії боротьбистів сягав бл. 50 чол., боротьбистів було більше, але тільки частина боротьбистів підкорялася «п'ятірці». Анархісти могли зібрати ще до 100 чол., в них був «вихід» на кримінальний світ і різноманітних маргіналів (бл. 300 озброєних людей)²⁹. Були ще окремі робітничі загони «будівельників», «вантажників», «колишніх червоноармійців» (разом ще бл. 200 чол.). У мемуарній літературі вказано 6 загонів: Паціорника, Дубровіна, «Вані», «Трояна», «Чорного» та «група терористів Давидова» (в кожному загоні від 30 до 100 чол.)³⁰.

Хто були ці люди організатори загонів і командири «Ради п'яти»? Радянська історія, стерла їх імена, хоча деякі і з них залишили свої «сліди» в історії Одеси³¹. Найоптимістичніший підхід до спроможностей «Рада п'яти» може дати цифру бл. 600 інсургентів (з яких тільки одна третина мала зброю). Ще, бл. 400 повстанців підлягала інший «фірмі» – ОВРК. Повстанці ОВРК у перший день боїв не проявляли особливого завзяття. Підрахунки сил повстанців разуче відрізняється від безапеляційних заяв радянської історіографії про загальне повстання робітників Одеси «під керівництвом

²⁶ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230, 1245.

²⁷ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230. Арк. 2-2зв.

²⁸ Ibid. Арк. 1-2.

²⁹ Ibid. Арк. 5.

³⁰ Ibid. Арк. 2; Спр. 1245. Арк. 1.

³¹ **Шахворостов Степан** (1883-1937) – анархіст з 1905, матрос Чорномор. флоту. У 1907, 1908, 1910 заарешт. поліцією, 1913-17 перебував у засланні. У 1918 член Румчерода та Одес. Ради, у 1919 – голова профспілки будівель. робітників, діяв у одес. «лівому» підпіллі. У лютому – квітні 1920 – нач. одес. міліції, обран. до президії Одес. Губрадпрофу, секретар Федерації анарх. Одеси. В сер. 1920 заарешт. ЧК, згодом реабілітований, у 1921-22 очолював одес. профспілку будівель. Репрес. за анарх. діяльність у 1937.

Чорний Михайло (?-?) – анархіст, брав участь у анарх. «повстанні» в Москві в квітні 1918, був арештований, згодом звільнений. Попав під підозру в участі в анарх. експропріації Моск. від. Держбанку, каси Центртекстіло. В січні 1919 разом з А. Железняковим, Г. Борзенком, Є. Чікваная, виїхав до Одеси на «підпільну роботу». Один з організат. анарх. «Іноземного Бюро» (анарх. пропаганда серед військ інтервентів в Одесі), підпільної анарх. газ. «Останній бій» (фр. мовою). Привласнив гроші більшовиц. підпіл. комітету. Один з членів штабу Одес. ВРК, пом. війск. коменданта Одеси Є. Чікваная (квітень 1919).

більшовиків». У той же час частина «білих» авторів, виправдовуючи поспішну втечу білогвардійських частин з Одеси, у рази штучно завищують повстанські спроможності.

6 лютого евакуація білогвардійців перетворилася на панічну втечу. Поліціанти втекли зі своїх ділянок, більшість офіцерів шукала порятунку в порту, де «на пароплави вантажилися без розбору офіцери штабів і тилових частин, чини різних установ». По місту стала поширюватися інформація про денікінський погром на Молдаванці, «ліві» пропагандисти використали її, щоб підштовхнути частину робітників до «загального страйку-протесту». Газети повідомили, що міська Рада профспілок, місцеві лідери кооперативів, єврейських і польських громад створили «Тимчасове бюро з охорони міста» (очевидно, спираючись на єврейську самооборону та роти Караульного полку, який кілька разів вже переходив на різні боки громадянського конфлікту). За «бюро» маячили лідери одеських меншовиків та есерів (разом до 1 тис. активних членів), які мали підтримку на заводах та утримували робітників від виступів. Розгублений і невпевнений у своїх силах Стессель дав дозвіл на створення «Тимчасовим бюро» «загону для охорони в'язниці»³². «Білими» було звільнено українських патріотів з одеської «Просвіти», що були заарештовані у січні 1920 р. Того ж дня генерал Сокира-Яхонтов створив «штаб оборони», проголосивши афішами та в газетах свою владу в Одесі від імені Директорії УНР (до якої він не мав жодного відношення, УГА теж не підлягала Директорії УНР).

В ніч на 7 лютого частини 41-ї стр. дивізії РСЧА слабого складу, з нечисленною артилерією (начдив О. Осадчий), обійшовши Тилігульський лиман, почали штурм Одеси. Вранці 7 лютого «червоні» вже наступали в районі «Пересип», Херсонським і Нарішкінським узвозами. 1-а бригада 45-ї стр. дивізії (комбриг Ф. Левензона (397-399 полки, останній складався з полонених махновців, що тільки три тижні тому перейшли до лав РСЧА) та кавалерійська бригада цієї ж дивізії (комбриг Г. Котовський) вдень 7 лютого зайняли Пересип-Північний і рушили до Першої Застави та ст. Одеса-Товарна, не заходячи до центру міста. За планом командування ці сили повинні були захопити переправи на Дністрі та закінчити оточення Одеси³³.

Повстанський штаб ОВРК видав наказ почати з 6-ї ранку 7 лютого повстання для захоплення міста, вимагаючи від «повстанських загонів» підкорятися тільки ОВРК, що уособлює «бойові організації радянських партій»³⁴. Більшу активність виявили повстанці, що підлягали штабу «Ради п'яти»: загін відбив арештованих, під час конвоювання з в'язниці³⁵, «підпільна дружина робітників-будівельників («Вані») першою виступила проти білих», захопив «Молдаванку»³⁶. Бійці загону, переодягнені у денікінську форму, увірвалися до військового госпіталю, захопивши там зброю. Вранці цього дня почалися сутички повсталих з «білими» заставами з «чеченців» по вул. Стапропортофранківська. Ці застави намагалися тримати лінію та контролювати Тираспольський тракт для відступу з міста³⁷. М. Аверов (Драк) у своїх спогадах пише, що «численні групи повстанців, особливо на

³² Одесские новости (Одесса). 1920. 6 февраля.

³³ Павлов Н. На Деникина. 45-я на деникинском фронте... С. 125.

³⁴ ДАОО. Фонд листівок. №152.

³⁵ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230. Арк. 3-3зв.

³⁶ ДАОО. Ф. П-8065. Оп. 2. Спр. 12812. Арк. 182.

³⁷ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230. Арк. 6зв.

Молдаванці... робили напад на денікінських офіцерів, роззброювали їх»³⁸. Загін Миронова («Ради п'яти») вдерся до центру міста «з боку Другої застави» та захопив «Привоз». Фіксувалися: «перестрілка біля вокзалу», захоплення Михайлівської ділянки та електростанції – загоном «Чорного», Олександрівської ділянки – загоном «Йолки»³⁹.

7 листопада частини 41-ї ст. дивізії, що зайняли Пересип, почали звідти обстрілювати з гармат і кулеметів порт та пароплави у причалів. Одному із «червоних» загонів бл. 11-ї години ранку вдалося вийти на Приморський (Миколаївський) бульвар і зайняти Комендатуру у Воронцовському палаці. З висоти бульвару «червоні» відкрили кулеметний вогонь по порту, де знаходилося багато цивільних і військових, які очікували евакуації. На іншому боці бульвару, в приміщенні «Англійського клубу», знаходився штаб «білої» оборони міста полковника Стеселя. Запеклі сутички точилися за вокзал, будинок Офіцерських зборів, «денікінський штаб» на вул. Троїцька, Військовий узвіз і частину порту, що межувала з «Пересипом». Вдень 7 лютого офіцерські загони намагалися утримувати Центр міста по лінії вул. Преображенська, сторожі юнкерів Сергіївського училища зайняли порт, Митну площу, Польській узвіз. У першу годину дня юнкери зуміли витіснити «червоних» з бульвару та Воронцовського палацу⁴⁰.

На папері у полковника Стеселя було до 12 тис. багнетів, але в дійсності у боях з повстанцями та РСЧА в Одесі взяли участь не більше 2 тис. бійців, повну неспроможність виявили «добровольчі загони». Загони Галицької армії не брали участі у боях на вулиці міста, генерал Сокира-Яхонтов після переговорів з командирами РСЧА, заявили про нейтралітет Галицької армії в Одесі (у той же час «білі» формування Одеси не сприйняли наказу про призначення Сокири-Яхонтова командиром і визнавали командиром оборони тільки Стеселя). За попередніми умовами район розташування галицьких частин та їхній «штаб» на вул. Маразлівська передавався під охорону «галичан», що зберігали автономію, командний склад і зброю. Їм доручалося нести вартову службу, охороняти військово майно (коли «білі» стали грузити літаки УГА на пароплави, «галичани» вв'язалися з ними у перестрілку). Офіцерським загонам вдалося розчистити шлях до західних околиць Одеси. З району штаба («Англійський клуб») сили «білих» почали відступати по вулицям Канатної, Ремісничої, Пушкінської для з'єднання з обозами та частинами, що відступали з інших локацій оборони⁴¹. «Англійський клуб» зайняв караульний батальйон, що перейшов на бік повсталих (назвавши себе «1-м революційним») ⁴². Частинам полковника Мамонтова та В. Шульгина, що обороняли порт, вдалося пробиватися через кільце більшовиків в Олександрівському парку та приєднатися до колони, що, під прикриттям темряви, рушила у напрямку Великого Фонтану і далі на захід. Командування Антанти вирішило закінчити евакуацію, наказавши своїм кораблям вийти на зовнішній рейд. У гавані зібрався великий натовп через брак вугілля та небажання моряків частини кораблів приймати пасажирів. Так пароплави «Дмитрій» та «Олександр», через опір матросів, не вийшли з порту. «Портова» історія евакуації детально описана численними мемуаристами.

³⁸ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1230. Арк. 1-2зв.

³⁹ Ibid. Арк. 2зв.-3.

⁴⁰ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 43.

⁴¹ Шульгин В. «1920»... С. 32-34.

⁴² ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 1245. Арк. 4-5.

7 лютого наказ № 3 ОВРК був підписаний Головою Ревкому В. Логиновим «Павлом» (керівник військового відділу підпільного губкому КП(б)У), цей наказ був спрямований проти грабунків що проводили повстанські загопи⁴³. ОВРК намагався поставити під свій контроль збройні загопи «Ради п'яти», що були ударною силою повстання. «Павел», з допомогою «активу» більшовиків, що з'явився «під час перемоги», витіснив «Раду п'яти», зробивши деяких її командирів «цапами відбувайлами» за грабунки населення. Губернська слідча комісія в наказі 28 лютого 1920 р. твердила про: «незаконні дії «Ради п'яти»... в перші дні перевороту», про грабунки майна та арешти⁴⁴.

У самій Одесі бої тривали до вечора 8 лютого, в той же день «червоні» частини зіткнулися з відступаючими частинами генерала Бредова, але не змогли захопити ст. Роздільна, яку «білі» тримали до 11 лютого 1920 р., коли в їхніх тилах вже «господарювали» кінні частини 45 стр. дивізії РСЧА⁴⁵. 8 лютого ОВРК, що формально перебрало владу у місті, складалося з: голови ревкому В. Логинова, представників боротьбистів: М. Алексєєва (товариша голови ревкому), В. Арнаутова і М. Горба; представників боротьбистів П. Боголюба та Д. Морозова, секретарів ОВРК С. Інгулов і Ф. Корнюшина, членів ОВРК: «Северного» (Б. Юзефовича), Гриба⁴⁶ (як стає зрозумілим з дослідження В. Коновалова, «Гриб» – це більшовик Б. Гумберт)⁴⁷. У той же час Ревком був тільки прикриттям реальної влади, що знаходилася в руках губернського парткому КП(б)У (голова губпарткому Я. Гамарник) та Окружного військового комісара (Б. Краєвський)⁴⁸. Політвідділам 41-ї та 45-ї ст. дивізій і військовим трибуналам було надано необмежене право визначення та застосування запобіжних заходів. 10 лютого оголошується новий склад Ревкому: більшовики П. Кін (голова), В. Логинов, Я. Гамарник, представник боротьбистів В. Арнаутов, представник боротьбистів І. Боголюб. Першими діями нового ревкому було створення Ревтрибуналу «з необмеженими карними функціями»⁴⁹. Вже через декілька місяців «союзницькі» більшовикам партії боротьбистів і боротьбистів були ліквідовані, а їх члени частково перейшли до КП(б)У. Один з головних організаторів повстання в Одесі «Ваня» С. Шахворостов опинився у тюрми, як «анархо-бандит»⁵⁰.

Висновки. Одеську евакуацію навіть білогвардійці вважали «бездарною», а поведінку генерала Шиллінга «злочинною», вважаючи, що він був боязким, нерішучим і безініціативним. Можна констатувати, що генерал Шиллінг, фактично кидаючи Одесу, намагався перекласти відповідальність за втрату міста на Сокиру-Яхонтова, який не представляв ніяких сил, але зміг умовити частини УГА поставитися «нейтрально» до боїв у Одесі. 1 лютого 1920 р. Шиллінг прийняв рішення, що Одесу утримати неможливо, хоча у цей момент до оборони міста можна було залучити військові частини генералів Бредова та

⁴³ ДАОО. Фонд листівок.

⁴⁴ ДАОО. Ф. Р-2106. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.

⁴⁵ Павлов Н. На Деникина. 45-я на деникинском фронте... С. 125.

⁴⁶ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 583. ...список дат

⁴⁷ Коновалов В. Схватка у Черного моря. Одесса: Маяк, 1965. С. 78.

⁴⁸ Борис Краєвський вже був одес. окружнокомом влітку 1919, саме він проголосив найвищою владою в регіоні «Раду оборони Одеси», а себе її головою (діяла до 23 серпня 1919).

⁴⁹ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 1.

⁵⁰ Отчёт Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркомѣ Украины за 1920 год. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 8.

Промтова (до 12 тис. бійців). Вказані війська могли прийняти участь в обороні міста, але вони, без будь-якої користі, були спрямованих до румунського кордону. Евакуації бракувало плану й організації, натомість розквітло хабарництво та казнокрадство. Надвечір 7 лютого з Одеси вийшла колона «біженців» до 12 тис. осіб (з них 7 тис. військових). За допомогою флоту з Одеси було евакуйовано ще бл. 15 000 чол. (з них бл. 8 тис. військових), танки, броневих автомобілі, авіаційне майно. Для оборони міста можна було б зібрати групу до 25 тис. багнетів і шабель (за підтримки танків, літаків і військової ескадри Антанги), що у чотири рази перевищувала об'єднані сили наступаючих частин РСЧА та загони повсталих. Одесу «білі» могли утримувати досить довго, враховуючи, що «білий» Крим два місяця утримував корпус генерала Слащова (4 тис. бійців).

Одесу, ще до лютого 1920 р., вже здавали «білі» повстанським частинам, які в десять разів були слабкішими за оборонців (квітень 1919 р.), «червоні» здавали Одесу силам білогвардійського десанту, який був у 20 разів слабшим (серпень 1919 р.). І тут знову... не минуло й року і місто впало при підході незначних сил атакуючих... отже, «білі» генерали не зробили висновків із попередніх військових катастроф. Цікаво, що всі три «катастрофи» проходили під гаслами небезпеки «зсередини», повстання, влада перша збігала з міста, побоюючись розправи. Повстання «місцевих» справді були, але не в тому розмірі, як ними лякали, «червоні» повстанці збирали бл. 1-1,5 тис. інсургентів (вдавали, що повстанців їх 20 тис.), «білі» повстанці створили хаос у місті в 600 тис. мешканців маючи 200 багнетів. Наступаюча сторона також була вкрай слабка та неорганізована, загони «Обласного РВС» і «Ради п'яти» конкурували між собою, часто відволікаючись на реквізиції та «захоплення обозів», командири РСЧА бажали встановити свою «суто військову» владу. Можна констатувати, що Одеса 4-8 листопада 1920 р. уявляла собою, повний хаос, де бандитські формування прикидалися «повстанцями», а «офіцерські білі дружини» не гребували відкритим бандитизмом, де на кожному кроці, як у слоному пирозі, змінювалося забарвлення збройних угруповань. Завдяки формуванню хаосу в тилах своїх противників, більшовики, змогли перемогти набагато сильнішого ворога, в цьому хаосі вони змогли провести «політичну підміну» та відсторонити організаторів повстання проти білогвардійців від будь-яких претензій на місцеву владу.

Viktor Savchenko

Features of the Establishment of the «Red» Occupation Power in Odesa (February 4–8, 1920)

Abstract: The article examines the controversial events of February 1920 surrounding the fight for Odesa between the 'white' and 'red' occupiers. The reasons for the unsuccessful 'white' defense of Odesa on the 4-8th of 1920, the peculiarities of the uprising against the 'white' motley underground groups (Bolsheviks, Left Socialist-Revolutionaries, Ukrainian communists, anarchists) and the seizure of power in the city are examined in the article as well. For the first time, we analyze the role of units of the Ukrainian Galician Army (UGA) and General Viktor Sokiri-Yakhontov in the 'Odesa' battles of February 1920, the competitive

struggle among various rebel centers that formed in Odesa. One of the main reasons for the White Guards' loss of Odesa was the lack of motivation among the defencists, the destruction of power, lack of authoritative leadership in the defense of the city, and the inconsistency of the command of the Entente forces in this region. The military's orders were contradictory and delayed, which created and contributed to widespread chaos in the defense. A big mistake in the defense of Odesa was the order of General Mykola Schilling to withdraw the main forces of the 'whites' to the Romanian border, there were attempts to shift the defense of the city to 'amateur' squads created on the spot. The population of the large city (600 thousand inhabitants) was critical of the White Guards and, at the same time, was not 'burning with desire' to accept the harsh dictatorship of the Bolsheviks, who took advantage of the misunderstanding in the enemy camp, the 'neutrality' of parts of the Ukrainian Galician Army, and the gullibility of temporary allies from the camp of the Left Socialists, Ukrainian communists, and anarchists.

Keywords: Odesa, UGA, RSChA, White Guards, 'Lebanese' insurgents, uprising, evacuation